

**Az Ágostai Hitvallás
és az evangélikus istentisztelet,**

ÍRTA
D. STRÁNER VILMOS.

Az Ágostai Hitvallás és az evangélikus istentisztelet.

Amikor az Ágostai Hitvallás, mostani jubileumi évében, a legkülönbözőbb nézőpontokból részesül az öt méltán megillető vizsgálódásban, a többek között, minden kétségen felül, érdeklődésre számíthat az a kérdés is: vajjon egyházunk ezen alapvető hitvallási iratának, Magna Chartájának, volt-e a maga idején és van-e ma is valami mondani valója egyházunk istentiszteleti életére, istentiszteletének lényegére, kialakulására vonatkozólag?

Ha az Ágostai Hitvallást ebből a nézőpontból tesszük vizsgálódásunk tárgyává, csakhamar arra az eredményre jutunk, hogy ebben a tekintetben a hitvallás mindössze csak egynéhány, szűkszavú s az első pillanatra szinte jelentéktelennek látszó, olyan általános megállapítást foglal magában, amely konkrétul és direkté az istentisztelet lényegére, annak kialakulására, rendjére, külső formáira vonatkozik. A helyzet ebben a tekintetben jóformán teljesen ugyanaz, mint az új testamentumi iratoknál, ahol akár magának Jézusnak beszédeiben, akár az apostolok feljegyzéseiben, az istentiszteletre, annak rendjére, alkotórészeire, lefolyására vonatkozó részletes utasításokat hiába keresünk. Míg az ótestamentum az egész istentiszteletet (cultust) és vallásos, sőt polgári életet is a legkisebb részletekig, szigorúan szabályozó cerimoniális és rituális törvényt nyújt, amelynek betartása mindenkire nézve egyformán kötelező és az Istennel való érintkezés egyedüli lehetőségét és módját biztosítja: Jézus, és az ő szellemében, az apostolok, az Isten imádásának módját egyetlen szabályban foglalják össze és tartják szem előtt és ez az, hogy «akik Istent imádják, szükség, hogy lélekben és igazságban imádják». (János

4, 24.) így az Ágostai Hitvallás, mint Luther és a reformátorok hitbeli meggyőződésének alapvető összefoglalása, már az evangéliumban gyökerező szabadság elvéből kifolyólag sem korlátozza és terheli meg a lelkiismereteket az istentiszteleti életet, mint a hívők közösségének Istent kereső külső, ünnepélyes, közös és természetes megnyilatkozását, külső, kényszerítő szabályokkal és törvényekkel.

Éppen ezért az ágostai Hitvallásnak az istentiszteletre vonatkozó fölfogását első sorban nem is az egyes, konkrétul erre hivatkozó s alább még részletesebben említendő megjegyzéseiben, hanem a hitvallásnak, mint organikus egységnek egészében, ill. ennek az organikus egységnek központjában kell keresnünk. Ez a központ pedig nem más, mint az «*Articulus stantis et cadentis ecclesiae*», mint ahogyan az hitvallásunk IV-ik cikkében határozottan s minden kétértelműséget, vagy félremagyarázást kizáró világossággal nyer kifejezést: Hasonlóképen tanítják, hogy az emberek nem igazulhatnak meg Isten előtt saját erejükből, érdemükből vagy cselekedeteikből, hanem ingyen igazíttatnak meg a Krisztusért hit által, ha hiszik, hogy Isten őket kegyelmébe fogadja és bűneiket megbocsátja a Krisztusért, ki halálával bűneinkért eleget tett. *) Ennek a IV. artikulusnak rövid foglalata egyházunknak az az egyik sarkalatos tétele, amelyet egész röviden a «*sola fide et gratia*» elvének szoktunk nevezni.

És talán nem túlságosan merész a hasonlat, ha azt mondjuk, hogy amiképpen az emberi szervezetben a szív hordja szét a maga munkájával a szervezetet a maga egészében, mint egyes szerveiben, a legkisebb s legtávolabb eső porcikáig éltető, tápláló erejét, úgy az Ágostai Hitvallásnak a *sola fide et gratia* elvét kifejtő cikkelye az egész hitvallásnak minden egyes megállapításában, tételében, cikkelyében érezteti a maga mindent szabályozó, éltető hatását, erejét, tehát ott is, ahol ez *expressis verbis* nem jut kifejezésre.

Természetesen föladatunkon kívül esik ennek az állításnak a részletekre kiterjedő igazolása, de aki az Ágostai Hitvallást figyelmesen olvassa, az könnyen meggyőződhetik

*) Az Ágostai Hitvallásból vett idézeteket, annak e kötet elején olvasható Pröhle-féle fordítása szerint közlöm.

állításunk valóságáról és bizonyára mindenütt érzi a sola fide et gratia elvének lüktetését, éltető lehelletét, az első «De Deo szóló cikktől fogva, a De rebus civilibus»-on át egészen az «Epilógus»-ig. Ha tehát hitvallásunknak egyetlen egy cikke, vagy tétele sem szólana is külön és kifejezetten az istentiszteletről és istentiszteleti szokásokról, még akkor is különösebb nehézség nélkül le lehetne vonni a hitvallásnak központi jelentőségű tételéből és ebben a tételben gyökerező egész szelleméből az evangéliomi keresztyén istentisztelet lényegére vonatkozó, szinte szükségképpen következtetéseket. Mert, ha az Isten előtt való megigazulás egyedül és kizárólag a Krisztusban nyert váltság és ennek bizalmas, hívő elsajátítása alapján (per és nem propter fidem!) jöhet létre és minden emberi hozzájárulást, erőlködést, tehát érdemet eleve kizár, akkor természetesen az istentisztelet, mint az Istenhez való közeledés, az Istennel való közösség keresése szintén csak ezen az egy alapon válik lehetségessé és nyeri a maga igazi értelmét, lényegét és jelentőségét.

A «sola fide et gratia» elvének az istentiszteletre való alkalmazása tehát a múlttal, nevezetesen a középkori ker. cultussal szemben a dolog lényegére nézve, elvi szempontból ugyanolyan radikális szakítást jelent, mint amilyen radikális szakítást jelentett a Jézus és az apostolok, tehát az egész újtestámentom szellemében való istentisztelet — nem cultus — az ótestámentomi és pogány cultussal szemben.*) Úgy hogy tehát a hit által való megigazulás elve az istentiszteletnek egyelőre és első sorban nem ugyan a k ü l s ő f o r m á i t és lefolyását, de annál inkább a belső lényeges tartalmát csakugyan alapjában és gyökeresen változtatja meg. Ezért mondhatja tehát hitvallásunk XXIV-ik, (III-ik), a miséről szóló cikke teljes joggal: «Hamisan vádolják gyülekezeteinket azzal, hogy a misét eltörlik. Mert a misét nálunk megtartják és a legnagyobb tisztelettel ünneplik. Megtartják majdnem az összes bevett szertartásokat is, csakhogy a latin énekek közé itt-ott németeket is elegyítenek. Olyan bővítések, amelyek a nép okta-

*) L. ennek részletes kifejtését Rendtorff: «Die Geschichte des christl. Gottesdienstes unter dem Gesichtspunkte der liturgischen Erbfolge» című rendkívül érdekes és értékes művében.

tására szolgálnak.» Továbbá: «Mivel tehát a mise úgy, amint nálunk tartják, nincsen példa nélkül az egyházban, sem a Szentírásban, sem az egyházi atyáknál, azt hisszük, lehetetlen ezt helyteleníteni, kivált mivel a nyilvános szertartásokat nagyrészt hasonló módon tartják meg, mint ahogy eddig szokásban voltak.»

Igaz ugyan, hogy — amint látjuk — az Ágostai Hitvallás, bizonyára egészben véve irenikus tendenciájánál és szerzőjének óvatos, tartózkodó, szinte félték természeténél fogva, amelyet maga Luther, mint ismeretes Leisetreten»-nek nevez, a miséről szólva sem használ olyan erőteljes kifejezéseket, amilyenekkel erre vonatkozólag Luther-nél találkozunk, aki a misét «der grösste und allerschrecklichste Greuel» jelzővel illeti. Ámde a «sola fide et gratia» elvéből magától értetődően következik, hogy itt nem pusztán egyes külső formák és hagyományos szokások «alig észrevehető megváltoztatásáról» van szó, hanem a «misé»-nek nevezett istentisztelet legbensőbb és tulajdonképpeni lényege szerint szenved változást. Mert ha Krisztus «szenvedett, keresztre feszítetett, meghalt és eltemettetek, hogy kiengesztelje számunkra az Atyát és áldozattá legyen az embereknek nem csupán eredendő bűnéért, hanem minden tettegés bűnéért is» (III. cikk) ha Isten «nem a mi érdekünkért, hanem a Krisztusért igazítja meg azokat, akik hiszik» stb. (V. cikk), ha «a bűnbocsánatot és megigazulást csak hittel lehet megragadni» (VI. cikk), ha «Krisztus a mi egyedüli közbenjárónk, kiengesztelésünk, főpapunk, szószólónk» (XXI. cikk) akkor az, aki úgy vélekedik, hogy bármilyen jócselekedet, akár a «gyermekes és haszontalan rózsafüzérek, szentek imádása, szerzetesi fogadalom, búcsújárások, bizonyos böjtök, ünnepek, testvéri egyesületek» stb. (és itt hozzátehetjük: az Istent külső cselekedetekkel kiengesztelni törekvő miseáldozat) révén Istent kibékítheti, az «megveti Krisztus érdemét és kegyelmét és Krisztus nélkül csupán emberi erővel keresi az utat Istenhez» (XX. cikk).

A mise tehát a hit által, Isten kegyelméből való megigazulás elvéből kifolyólag, egyes külső hagyományos formák és szokások megtartása mellett is, elveszíti azt, ami tulajdonképpeni lényegét, magvát alkotja: a Krisztus érdemét, egyszeri kiengesztelő áldozati halálát, ennek örök

értékét és érvényét megrövidítő, ex opere operato hatékony, érdemszerző, áldozati jelentőségét.

Ez az a fentebb említett radikális szakítás, amellyel a reformáció s az ennek alapvető tanításait röviden, markánsan összefoglaló Ágostai Hitvallás az istentisztelet lényegének, céljának, jelentőségének megítélésében, korának s az ezt megelőző időknek, in ultima analysi az ótestamenti áldozati cultusban gyökerező fölfogásával szembehelyezkedik. És ez nem jelent itt sem «újítást», hanem a lényeg szerint Jézus tanításához s az őskeresztyénségnek e tanítás értelmében kialakult fölfogásához és gyakorlatához való visszafordulást.

Hogy az Ágostai Hitvallás az istentisztelet kérdésében alapjában véve, ha szelídebb, enyhébb formában is és sokszor a végső konzekvenciák kérlelhetetlen levonása nélkül, ugyanazt az álláspontot és felfogást képviseli, amelyet az egyébként ezekben a kérdésekben a hagyománnyal és megszokottal szemben szintén nagyon türelmes és conservatív Luther már régebben megjelent irataiban különösen Deutsche Messe-jében (1526.) fejt ki, annak kimutatása ezen a helyen, ahol csak az Ágostai Hitvallásnak az istentiszteletre való vonatkozásait keressük, szűkebb körű feladatunkon kívül esik.

Csak azt hadd említsük, hogy Luther az istentisztelet igazi lényegének evangéliomszerű felfogása alapján mondhatja és mondja: «Unser Amt ist ein anderes geworden.» Az istentisztelet nem officium, hanem beneficium. A lelkész, mint az «ordo ecclesiasticus» «rite vocatus» képviselője (XIV. c.) nem közvetítő, nem «áldozár», aki Istenre bizonyos operatív, theurgikus, mágikus, symbolikus s emellett dologi természetű eszközök felhasználásával szigorúan előírt külső cselekményekkel «hatást gyakorol» (colere Deum — cultus) nevezetesen abban az irányban s azzal a céllal, hogy őt kiengesztelje, ami Krisztus megváltói halálával 'egyszer s mindenkorai érvénnyel megtörtént, hanem: «verbi divini minister»», hirdetője és szolgálja Isten bűnök megbocsátó, ingyenvaló kegyelmének, amelyet igaz bűnbánattal elnyerni igen, de bármiféle cselekedetekkel, «opus»-okkal sem kieszközölni, sem kiérdemelni nem lehet. így állítja az Ágostai Hitvallás az istentisztelet központjába az áldozat helyett az Igét, a verbum-ot s annak érzékelhető, visibilis

formáját a sacramentum-ot, amidőn VII-ik cikkében azt mondja: «Az egyház pedig a szentek gyülekezete, melyben az evangéliomot igazán tanítják és a szentségeket helyesen szolgáltatják ki.»

És így lép az Istennel való közösség keresésénél és ápolásánál, az egyes egyént a felelősség alól fölmentő, merev, mechanikus, egyoldalú papi ténykedés helyébe az egyéni hit, felelősség, jog, kötelesség és szabadság érvényesülése. Ezért nem fogadhatjuk el egyszerűen Fendt-nek «Der lutherische Gottesdienst des 16. Jahrhunderts» című egyébként figyelemre méltó művében (230. o.) található azt az állítást, hogy: «Die evangelische Messe der Augustana und Apologie ist die auf Grund des Evangeliums reformierte katholische Sache.» A reformációban s az ennek lényegét, alapját és célját visszatükröztető Ágostai Hitvallásban első sorban sem régi, sem új cultusformákra nem esik a súly, hanem itt a kegyességnek az evangéliomban gyökerező új típusáról, ill. az eredeti evangéliomszerű kegyességnek felújításáról van szó. His ha az Ágostai Hitvallás az egyház fogalmának fentidézett, ismeretes meghatározásában az Igére és a Sakramentomokra, amannak tisztán és igazán való hirdetésére, emennek Krisztus rendelése szerint való kezelésére utal, akkor egyben rámutat a kegyesség nyilvános, ünnepélyes és közös gyakorlásának és ápolásának azokra az eszközeire, amelyekben Jézus rendelése alapján és az ő szellemében az istentiszteletnek alap-elemeit bírjuk. Az Apologia Confessionis a miséről szóló cikkében (XII. 16.) különbséget tesz ugyan az istentiszteletben a sacramentom és sacrificium között, olyformán, hogy a sacramentomban Isten nyújtja nekünk azt, amit az illető cerimoniához» fűzött Ígérete magában foglal, a sacrificiumban pedig mi visszük elébe hálánk és imádatunk áldozatát, de ez a sacrificium, ez az áldozat sem itt, sem az Ágostai Hitvallásnak, az ingyenvaló kegyelmet hirdető szellemében, nem bír Istennel szemben érdemszerző vagy operatív hatással és jelentőséggel.

Hiszen az ember bűnös természeténél fogva általában véve nem vihet Isten elé semmi olyat, amit előbb Tőle, az Ő kegyelméből nem vett. És ez vezet bennünket ahhoz a ponthoz, amelyet az Ágostai Hitvallás méltatásánál tulajdonképpen tárgyunkkal kapcsolatban sem hagyhatunk

figyelmén kívül. És ez az Ágostai Hitvallásnak az emberi bűnösségről alkotott s az eddiginél bensőbb, mélysegebb, az evangéliomban gyökerező felfogása. És itt nem pusztán a középkori egyháznak arra a könnyelmű, frivol bűnbocsánati praxisára kell gondolnunk, amelynek legkirívóbb példáit a bűcsú-levelek (Abläss) üzletszerű árusítása szolgáltatja s amely Luther fellépésének a külső lökést megadta. Hanem általában véve a bűnnek arra a külsőleges és felületes felfogására, amely azt egyfelől az egyház kultikus és rituális szabályainak és szokásainak megsértésével azonosítja, másfelől az Istenhez való, etnikai természetű viszonylatban a bűnben az emberi természetnek az eredendő bűn által előidézett megromlását, defectusát, a «justitia originálisának, mint «donum superadditum»-nak elvesztését jelenti, amihez a bűnös cselekedetekre sarkalló «concupiscentia» járul. Ezzel szemben az Ágostai Hitvallásban, bizonyára a kegyelmes Istent kereső Luther személyes élményének, mint a reformáció legbensőbb kiindulási pontjának hálásaképpen, nem csak az erre vonatkozó II-ik, VI-ik és XII-ik cikkben, hanem annak egészében és szellemében a bűn az emberi természetnek gyökeres megromlását jelenti, úgy hogy az egész hitvallást méltán és találóan nevezhetjük a «megriadt lelkiismeret teológiájának». (Theologie des erschrockenen Gewissens.» XX. és XXIV-ik cikk.) Mivel pedig ez a «megriadt lelkiismeret csakis a Krisztusban kiengesztelt szent Isten ingyenvaló bűnbocsátó kegyelmében találhat igazán megnyugvást, vigasztalást és békességet, azért az Ágostai Hitvallásban a kereszt és a megriadt lelkiismeret teológiájának evangéliomszerű találkozását látjuk. Ez pedig nem maradhat hatás nélkül az istentisztelet kialakulására sem. Ha tehát az ilyen mélyseges értelemben vett bűnvallomás valamely formában, akár külön aktusban, mint Confiteor, a hitről való bizonyágtétel mellett, Helyet talál, úgy ez megfelel az Ágostai Hitvallás szellemének is.

Ha már most az eddig érintett általános szempontok után az Ágostai Hitvallásnak speciálisan az istentiszteletre vonatkozó tétéleit és megállapításait vesszük szemügyre, úgy az itt-ott elszórtan található s részben már említett megjegyzéseken kívül, főképpen annak VII-ik (2. 3. 4.) és XV. cikkét kell tekintetbe vennünk, megjegyezvén, hogy

ezek a cikkek is csak az Ágostai Hitvallás egészének, központi tartalmának, a hit által, kegyelemből való megigazulás elvének megvilágításában válnak érthetőkké és nyerik igazi értelmeket és jelentőségüket.

Ha u. i. a VII. cikk 1. tétele szerint az egyház a szentek gyülekezete, amelyben az evangéliomot igazán tanítják és a szentségeket helyesen szolgáltatók ki, úgy világos, hogy az egyház igazi, belső egysége nem külső formákon és szokásokon fordul meg, vagyis, a 2.-4. tétel szerint, «az egyház igazi egységéhez elegendő az evangéliomi tanításban és a sacramentumok kiszolgáltatásában való megegyezés (consensus), «nem szükséges ellenben, hogy mindenütt hasonló emberi hágyományok, vagy szokások, vagy emberek-től rendelt szertartások legyenek».

E szerint az Ágostai Hitvallás az istentisztelet külső formái és lefolyása tekintetében, az ezeket önmagából, legbensőbb lényegéből kialakító ker. szabadság érvényesülésének teljesen szabad teret és lehetőségeket enged, de csak addig, amíg ez a szabadság azzá a peccatum»-má nem fajul el, amelyről, még pedig első sorban a m ű l t r a vonatkozólag a XV. cikkben van szó: «Az egyházi szokásokról azt tanítják, hogy meg kell tartani azokat a szokásokat, melyek bűn nélkül megtarthatók s az egyházban a béke és jó rend fenntartására alkalmasok, mint bizonyos napok, ünnepek és hasonlók.»

Nem is lehet kérdés, hogy mi az a «bűn», az a peccatum, amelyről itt szó van. Nem külső formák, hanem mindaz, ami az evangéliummal, annak belső lényegtartalmával, vagyis a «sola fide et gratia elvével ellenkezik. A maga módja szerint szinte drasztikus formában ad kifejezést Luther ennek a gondolatnak azokban az ismert szavaiban, amelyek Buchholzer berlini préposthoz intézett levelében olvashatók: «Wenn nur das Evangelium rein gepredigt und die Sakramente nach Christi Einsetzung verwaltet werden, und die Totenmessen und Weihungen dahin fielen, so gehet in Gottes Namen mit herum und traget ein silbern oder gülden Kreuz und Chorkappe oder Chorrock von Sammet, Seiden oder Leinwand. Und hat euer Herr, der Kurfürst, an Einer Chorkappe oder Chorrock nicht genug, die ihr anziehet, so ziehet derer dreye an, wie Aaron, der Hohepriester, drey Röcke über einander anzog, die

herrlich und schön waren, daher man die Kirchenkleider im Papstthumb Ornata genannt hat. Haben auch Ihre Kurfürstlichen Gnaden nicht genug an einem Circuitu oder Procession, dass ihr umbher gehet, klingt und singt, so gehet siebenmal mit herumb wie Josua mit den Kindern von Israel umb Hiericho gingen, machten ein Feldgeschrey und bliesen mit Posaunen. Und hat euer Herr, der Markgraf, ja Lust darzu, mögen I. K. F. G. vorher springen und tanzen, mit Harfen, Pauken, Cymbeln und Schellen, wie David vor der Lade des Herrn that, da sie in die Stadt Jerusalem gebracht ward, bin damit sehr wohl zufrieden. Denn solche Stücke, wenn nur Abusus davon bleibet, geben und nehmen dem Evangelium gar nichts. Doch dass nur nicht eine Nott zur Seligkeit, und das Gewissen damit zu verbinden, daraus gemacht wird.»

E szerint az Ágostai Hitvallás és ezzel együtt Luther értelmében reformált egyház, a történeti összefüggés, a «consensus patruin» tiszteletben tartása mellett, az istentiszteleti formák kialakulására és jövő fejlődésére nézve a legkülönbözőbb lehetőségeket tartja nyitva. S így történetelt és meg is történt valójában, hogy ez a fejlődés egyáltalában nem mutat egyöntetű képet s az istentisztelet a lutheri egyházon belül, többnyire személyes és egyéb behatások alatt, különböző s a külső szerint ítélve egymástól lényegesen eltérő alakot öltött, anélkül hogy a «consensus in doctrina evangelii et administratione sacramentorum», ami az egyház igazi egységét teszi, csorbát szenvedett volna. Az e g y s é g a l e g b e n s ő b b lényegtartalomban nem jelent e g y f é l e s é g e t a k ü l s ő formákban. Az evangéliom drága kincsének értéke magában véve se nem vészit, se nem nyer a külső formában. Ha tehát, hogy konkrét példát említsünk, Délnémetországban, főképpen Württembergben, részben hazánkban is, az istentisztelet, a kálvinizmus behatása alatt, az u. n. liturgikus purizmus szellemében, a lehető legegyszerűbb formát nyerte, míg Északnémetországban, főképpen az északi államokban (Dániában, Svéd-, Norvég-, Finnországban), régi hagyományoknak, külsőségeknek (éneklés, papi öltözet stb.) megőrzése mellett, a dolgok mélyét nem kutatókat a katholicismusra emlékeztető gazdag, változatos, színes alakot öltött, úgy ez kölcsönösen idegenszerűnek tűnhetik fel, de az Ágostai Hitvallás szelle-

mében semmiesetre sem lehet ok arra, hogy egymást «peccatum»-mal vádolják, vagy pusztán ezen az alapon egymástól a testvériséget megtagadják, ha egyébként meg van közöttük a consensus, az egyetértés a «pura doctrina evangelii» tekintetében. Amint tehát a gazdagabb istentiszteleti formák s egyéb külsőségek, amihez számít p. o. a templom külső és belső fölszerelése, magukban véve nem akadályozzák, úgy másrésről az egyszerűbb formák nem biztosítják az istentisztelet evangéliomszerűségét. Az egyszerű liturgikus kerettel körülvevett prédikáció tehát, ha az evangéliumnak Isten egyedül üdvözítő kegyelmét s az ember méltatlanságát hirdető tiszta, hamisítatlan tanítást meggyengíti, megcsorbítja, meghamisítja, ugyanolyan mértékben «peccatum», mint a mise-áldozat a maga egész fényes, külsőséges apparátusával.

Egyébként talán nem vétünk túlságosan az igazság ellen, ha a «mindenütt» (ubique) kifejezésnek nem helyi, szűkebb vagy tágabb földrajzi értelmet tulajdonítunk, hanem azt ökumenikus, tehát az egész egyházra kiterjedő értelemben vesszük. így az egy formáság szükségtelen volta még kevésbé jelenthet rendetlenséget, önkényt, szabados-ságot, nem azt, amit Pál apostol (Kol. 2, 23.) szabad akarat szerint való istentiszteletnek» (ethelothrészkia) nevez, amint-hogy Luther maga sem tartja ezt kívánatosnak: «dass nicht heute einer also, der andere morgen anders stelle und ein Jeglicher seine Kunst beweise, das Volk irre zu machen, dass er nichts lernen und behalten kann.

Hogy mi értendő peccatum-on, amelyet az istentisztelettől, bármilyen formák között menjen is az végbe, távol kell tartani, azt a XV. cikk részletesen is körülírja, amidőn azt mondja: «de egyúttal figyelmeztetik az embereket, hogy az ilyen dolgok ne váljanak a lelkiismeret terhére, mintha az üdvösségre szükségesek volnának. Figyelmeztetik az embereket arra is, hogy az olyan emberi hagyományok, melyek Isten kiengesztelésére, a kegyelem kiérdemlésére és a bűnökért való elégtételre akarnak szolgálni, ellenkeznek az evangéliommal és a hitről való tanítással. Azért az ételekre és napokra stb. vonatkozó olyan fogadalmak és hagyományok, melyek a kegyelem kiérdemlésére és a bűnökért való elégtételre szolgálnak, haszontalanok és az evangéliom ellen vannak.»

Eszerint tehát az Ágostai Hitvallás itt az istentiszteletre és általában az egész keresztyén életfolytatásra vonatkozólag konkrétul is állást foglal úgy a cselekvények, mint cselekedetek törvényszerű és érdemet szerző jelentőségével szemben.

Emellett különös figyelmet érdemel az is, amit ebben az összefüggésben az egyházhoz való vonatkozásban mond. A szabadság érvényesülésének korlátja u. i. nemcsak a fenti értelemben vett «bűn», hanem a «béke és jórend», amelyeknek az istentisztelet révén szintén nem szabad sérelmet szenvedniök.

Az Ágostai Hitvallás tehát, amint ez fejtegetéseink során kitént, az istentisztelet kérdésében a múlt hagyományaival szemben konzervatív s így türelmes álláspontra helyezkedik, a jövő fejlődés szempontjából pedig — ez tagadhatatlan — nem ad az istentiszteletre vonatkozó részletes utasításokat s ezáltal a szabad fejlődés lehetőségeit a legmesszebbmenően biztosítja, amint ez a különböző nemzeti egyházakban a további fejlődés folyamán valósággal be is következett. Az evangéliom szellemében gyökerező ezen szabadság elvéből kifolyólag az Ágostai Hitvallás értelmében reformált lutheri egyházban tehát teljesen egységes istentiszteleti formák és szokások nem alakultak ki és nem is fognak soha kialakulni. Annál határozottabban jelöli meg hitvallásunk azokat az általános irányító alapelveket és szempontokat, amelyeknek minden evangéliomi értelemben vett istentiszteletben feltétlenül érvényesülniök kell, mivel a hit által kegyelemből való megigazul ás elvéből szükségképpen következnek.

Ebből a szempontból ítélandók meg általában véve azok a reformtörekvések, amelyekkel egyrészt az istentisztelet egységesítésére, másrészt annak u. n. liturgikus elemekkel való gazdagítására és élénkítésére vonatkozólag szemben állunk. Ami az elsőt illeti, tagadhatatlanul megvan a jogosultsága annak a törekvésnek, hogy legalább egy országos vagy nemzeti egyházon, illetőleg ennek bizonyos körein belül az istentisztelet egységes képet mutasson. Ezek a törekvések azonban nem sérthetik meg

sem a múlt idők hagyományait, nem a gyülekezetek rendjét és békéjét mindaddig, amíg ezek az evangéliom szellemében, amihez méltán hozzászámíthatjuk a jó ízlés követelményét is, bele nem ütköznek. Ugyanez áll mindazokra a törekvésekre, amelyek istentiszteletünkben az érzelmi és esztétikai követelmények nagyobbmértvű kielégítését célozzák. Ha ebben a tekintetben p. o. a «Hochkirche» néven ismert legújabbkori reformtörekvések az istentiszteletnek oly képét mutatják, amely annak törvényszerű, érdemetszerző operatív értéket és hatást tulajdonít (lásd az urvacsorai elemek rezerválását, az eucharistia — Hochamt — áldozati jellegét), úgy ez ellen elsősorban nem is annyira a külső formák szokatlansága és gazdagsága, mint a miatt kell szavunkat felemelnünk, mivel ezekben a törekvésekben az Isten kegyelméből hit által való megigazulásnak az istentiszteletben való feltétlen érvényesülését féljük.

Azért jól vigyázzunk, hogy istentiszteletünkben, sem az igehirdetés, sem az istentiszteletnek bármely más alkotórésze, sem formailag, sem tartalmilag ne foglaljon magában soha semmi olyast, amiért bárki a «peccatum» vádjával illelhetne s így tehát senki el ne vehesse a mi koronánkat.